

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 811.141.201

С. Н. Денисенко,

доктор філологічних наук, професор

(Львівський національний університет імені І. Франка)

КОНЦЕПТ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ І СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті розглядається питання зв'язку фразеології і мовної картини світу на прикладі вивчення укладання глосарія фразеологічних одиниць, зокрема ідіом. Досліджено роль концепту картини світу для опису фразеологічного матеріалу на сучасному етапі розвитку лінгвістики, виокремлено теоретичні постулати, релевантні для побудови ідіоматичного словника.

Розглянемо питання зв'язку фразеології і мовної картини світу на прикладі вивчення укладання глосарія фразеологічних одиниць, зокрема ідіом за Д. О. Добровольським [1], і спробуємо дати відповідь на питання: як можна описати фразеологічний матеріал на основі концепту картини світу, щоб потім розвинути укладання фразеологічних посібників нового типу, зокрема ідіоматичних глосаріїв [2]. Як відомо, глосарій – це словник, що включає терміни і поняття, які вживаються протягом певного часу в тій чи іншій сфері людського буття. Взагалі структура будь-якого словника не може бути завершеною і завжди залишається відкритою. Текст кожного словника перетворюється в матеріал, який читач поповнює власними значеннями, досвідом і змістом.

Д. О. Добровольський підкреслює, що ми розуміємо під терміном "глосарій" – це продукт лексикографії особливого типу, в якому мовні сутності сприймаються за ідеографічним принципом та концептуальною інтерпретацією. У цьому зв'язку наголошується, що глосарій моделює не світ життя "Lebenswelt", а світ духу "Welt des Geistes".

Саме ці міркування необхідні для концепту мовної картини світу, духовний феномен уможливорює адекватний опис відношень між світом і мовою. Проблема (і в постановці питання даного дослідження вона є центральною) в тому, яка модель світу приймається в глосарії: мовна, наукова, міфологічна і т.д. Отже ми підходимо до вирішення питання: яку роль відіграє концепт картини світу для дослідження фразеології на сучасному етапі?

У цьому зв'язку необхідно зупинитися на понятті "фразеологічної картини світу", яка дозволить розвинути різні типи глосарія ідіом. На основі такого глосарія ми можемо говорити про структуру фразеологічної картини світу різних мов. Термін "фразеологічна картина світу" треба розуміти, як фразеологічна система мови, особливо її ідіоматична, вона приймає участь в утвердженні мовної картини світу, в той час як вона рішуче відповідає за вираження у мові певних концептуальних сфер.

Які теоретичні постулати релевантні для побудови ідіоматичного глосарія? Перш за все це теза, що наукова і "наївна" (мовна) моделі світу не ідентичні і що глосарій в принципі може зафіксувати як одну, так і другу.

Ми вже говорили про те, що для ідіоматичного глосарія перш за все релевантною є мовна картина світу. У принципі наукову схему можна уявити, якщо взяти за основу концептуальну класифікацію ідіом. Так як велика частина ідіоматичного складу усіх мов відноситься до духовної діяльності людини, то за основу класифікації треба взяти наукову (можливо психологічну) типологію людських емоцій. Конкретні ідіоми можна розділити за їхнім смислом на таксони¹ цієї типології.

Але очевидно, що ця техніка сумнівно може привести до адекватного результату, тому що в ідіоматиці враховуються не наукові, а "народно-мовні" уявлення про емоційний стан феноменів людського життя. Мовна спільнота при утворенні ідіом ніколи не ґрунтується на таксономії науки, отже концептуальні структури, які стоять за цими ідіомами, ніколи не можуть бути описаними на основі цієї таксономії. Це, так би мовити, "генетичний" аргумент. Крім того, (і це є синхронний аргумент) ми ніколи не думаємо в момент, в який ми вживаємо ідіому, про наукову таксономію (або про психологічну типологію емоцій). Уже вживання ідіоми сигналізує, що ми в цей момент

¹ **таксон** – окреме явище або ознака мови як реалізація таксономічної категорії, і отже як конкретний носій ознаки або ознак, які складають основу таксономічного співставлення

інтерпретуємо світ зовсім іншими термінами, якими ми володіємо, які дозволяють нам виразити оцінно-модальне відношення до змісту, але не певні категорії наукової моделі світу.

Також треба нагадати, що людина є носієм декількох різних моделей світу і вживає в різних ситуаціях різні моделі світу. Вживання у мовленні ідіом є саме по собі сильним індикатором, коли суб'єкт "включає" свою "наївну" картину світу.

Ця обставина принципово відокремлює ідіоматику від номінативних одиниць з сильно вираженою функцією номенклатури, такої як види тварин, рослин, при яких контраст між науковою і мовною моделями світу не виступає так явно.

Зі всього сказаного випливає, що ідіоматичний глосарій може розвиватися не дедуктивним шляхом. Пропонується індуктивний шлях, значно складніший і довший.

Висхідний момент утворюють конкретні ідіоми, в нашому випадку, німецької мови. На першому етапі кожній ідіомі приписується один або декілька дескрипторів².

Коректність цього концептуального маркування ідіоматичного складу мови є важливою передумовою для того, щоб ще на другому етапі згрупувати всю ідіоматику німецької мови за принципом глосарію. На цьому етапі виникає важливе завдання: за яким принципом приписуються ідіомам релевантні дескриптори?

Аналіз німецького складу ідіом однозначно показав, що тільки у відносно небагатьох випадках можливо приписати ідіомі одного дескриптора, який би став замісником відповідної концептуальної структури. У більшості випадків вибір так званого головного дескриптора є суб'єктивним і довільним.

Наприклад, візьмемо ідіому **bei jmdm ins Fettnäpfchen treten** – смертельно образити кого-н., зіпсувати стосунки з ким-н., викликати чисте-небудь незадоволення.

Можливими дескрипторами тут можуть бути: "образа", "захворювання", "ненависть", "словесний акт", "незадоволений", "роздратований", "малоінтенсивний". Який із цих дескрипторів може бути головним? Чи треба цю ідіому розглядати в одному таксоні "образа", "захворювання"? Чи розглядати разом з іншими вербальними актами, отже висловлюваннями? Чи може разом зі всіма неінтенсивними діями, які протиставляються іншим (напр. типу **jmdm auf die Palme bringen** – допекти до живого кому-н.)?

Ясно, що вирішення цієї проблеми було б суб'єктивним і залишило б поза увагою значну частину семантичного потенціалу ідіоми. Можна було б запропонувати так звану "атомарну"³ техніку як можливу об'єктивізацію опису дескриптів, при якій всі семантичні компоненти ідіоми-носія змісту фіксуються у формі дескрипторів. Це було б ідеальним досвідом, тому що, зважаючи на труднощі його практичного проведення, він обіцяє дуже точні результати. Відповідно до цього кожна ідіома повинна одержати стільки дескрипторів, скільки семантичних компонентів вміщає в собі план змісту.

На етапі конститування таксонів таким чином входить кожна ідіома в стільки рубрик, які їй приписуються на першому етапі.

При всій здавалось би об'єктивності цей шлях виглядає проблематичним. По-перше можна його провести лише на основі комп'ютерної бази даних, яка вимагає технічної підготовки. Такі проекти може виконати лише великий колектив (у цьому відношенні можна порівняти проект В. М. Телії "Фразеологічна база даних російської мови" [2]).

По-друге, і це особливо важливо, при цьому виникає питання семантичних метамов⁴. Дескриптори можуть визначитися на основі дефініцій ідіоми.

Зі свого боку дефініції є лінгвістичними конструктами⁵, які можуть проявлятися у різних мовах. Наприклад, окремим словом типу **den Löffel abgeben** – умирати і складними семантичними перифразами, як, наприклад, пропонує Герд Вотак [3]: **jmdm die (beide= інтенсивність) Daumen drücken (halten)** – X показує своїм жестом або можливо і виразом, що X відчуває симпатію до того, що для Y має велике значення, X бажає успіху Y у всьому, що з ним відбувається.

Щоб усі ці ідіоми одержали метамовні порівнюючі дескриптори, визначення повинні бути уніфікованими. Треба визначитися з певною метомовою. Чим точнішою і зрозумілою є дефініція, тим придатнішою основою вона стає для визначення дескрипторів. Якщо постійно проводити атомарну

² **дескриптор** – синхронний опис слів, словосполучень, речень даної мови шляхом емпіричного спостереження над окремими творами мовлення

³ **атомарний** – який складається з окремих атомів, не об'єднаних у молекули

⁴ **метамова** – мова "другого порядку", тобто така мова, на якій говорять про мову (мову об'єкту), мова, об'єктом якої є зміст і відбиток другої мови

⁵ **конструкт** – поняття про об'єкти, які спостерігаються в науці, які не постулюються для пояснення фактів, даних спостереження.

техніку розвитку глосарія, то треба по можливості повністю охопити всі одержані семантичні компоненти і подати їх у формі дескрипторів. Цю техніку можна показати на прикладі наведеної вище ідіоми **jmdm die (beide) Daumen drücken (halten)**.

Визначення Г. Вотяк дуже експліцитне і відповідає сучасним вимогам до семантичних метамов. На основі цього визначення можна постулювати такі дескриптори: "жести", "комунікація", "вираження", "симпатія", "успіх", "щасливий кінець", "бажання", "невпливовий", "майбутнє". Це значить, що ідіома **jmdm die (beide) Daumen drücken (halten)** може існувати щонайбільше одночасно в дев'яти таксонах.

Проте дуже часто інтуїтивно з'являється просте вирішення проблеми, тому що глосарій, змодельований за цією технікою, може представляти досить складний лінгвістичний конструкт, а не рефлекс "наївної" картини світу.

Його наочність і точність відображена метамовним відображенням об'єкта, але не структурою, зафіксованою в ідіоматиці концептуального світу.

Проблема моделювання глосарія може бути вирішена на основі певних евристичних⁶ процедур.

Це перш за все орієнтація на концептуальну базову основу, а не на семантичні примітиви в розумінні Вербицької [4], як це є при "атомарній" техніці.

Ми знаємо з когнітивної технології, що людина при концептуалізації світу не виходить ні від абсолютно конкретного, ні від абсолютно абстрактного, тобто концептуальна базова основа констатується таким поняттям як "будинок", "собака", "дерево" (а не поняттям "будівля", "тварина", "рослина" або "палац", "пудель", "дуб").

Як абстрактні (у відношенні до базової основи), так і конкретні поняття ми сприймаємо при наївній інтерпретації світу вторинними.

Для нашої постанови питання це означає, що ми повинні виходити при виборі дескриптора з понять так званого середнього прошарку. Базовим таксоном ідіоматичного глосарія ми постулюємо не атомарні концепти, такі як "протилежність", "процесуальність", "властивості", а набагато конкретніші поняття типу "комунікація", "соціальні відношення", "характеристика ситуації", "мета", "контроль", "знання" і т.д. Відповідні термінологічні вузли ієрархічної структури глосарія залишаються в рамках "природної" концептуалізації, напр. до "комунікації" – "вербальне вираження почуттів", до "соціальних відношень" – "соціальна рівність", "соціальна нерівність", до "соціальної характеристики" – "небезпека", до "мети" – "допомога" або ризик, до "контролю" – "самоконтроль", до "знання" – "правдиве знання" або "фальшиве знання", "компетенція" або "некомпетенція".

Кожному базовому таксону відповідає розгалуження, як правило, асиметрична і багатовекторна діаграма дерева з 10-50 термінальними вузлами, повна експлікація яких може бути розвинена в рамках розвитку теми. Можна продовжити це питання відповідними німецькими ідіомами.

Треба зазначити подальшу релевантну евристику. Протягом роботи над глосарієм, зазначає Д. О. Добровольський була визначена типово фразеологічна особливість, а саме, майже регулярна концентрація певних семантичних компонентів у плані змісту ідіом. Так, наприклад, **nicht alle Tassen in Schrank haben** за концептом означає *бути божевільним* або *бути дурним*. Пор. також **einen Dachschaten haben** *немає клепки в голові*; **nicht (recht) bei Troste sein** – *бути не при своєму розумі, з глузду з'їхати*, **bei jmdm ist eine Schraube locker** – *у кого-н. клепки бракує в голові*, **eine Meise unterm Pony haben** – *з глузду з'їхати*.

Для плану змісту ідіоми **jeden Pfennig dreimal umdrehen** – *труситися над кожною копійкою* характерна комбінація концептів "geizig" (*бідний*) і "sparsam" – *економний, ощадливий*.

Ці спостереження вимагають теоретичної інтерпретації. Відомо, що мова має відповідні засоби, щоб розрізняти такі концепти як "дурний" і "божевільний", або "скупий" і "економний, ощадливий". Припущення, що мовець при "наївній" концептуалізації світу не зможе розрізняти ці концепти, повністю абсурдне.

Більш дискусійною здавалося б гіпотеза, що концептуальні структури, які оновлюються при допомозі ідіом (= фразеологічна картина світу), являють собою відносно автономний фрагмент в рамках мовної картини світу. Одна із найважливіших особливостей "фразеологічної картини світу" полягає в недиференційованій, синкретичній онтологізації певних концептуальних сутностей. Це припущення дає корисну основу для вироблення опису у світлі картини світу всього класу ідіом і тим самим розвинути і описати глосарій ідіом, тобто це твердження є основою для укладання ідіоматичних глосаріїв.

⁶ **евристика** – сукупність дослідницьких методів, спрямованих на відкриття, пізнання нового, раніше не відомого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Dobrovolskiy D. Phraseologie und Sprachliche Weltbild (Vorarbeiten zum Thesaurus der Deutschen Idiomatik) / D. Dobrovolskiy // Deutsche Phraseologie in Sprachsystem und Sprachwendung. – 1992. – S. 171-196.
2. Телия В. Н. Фразеогрфия в машинном фонде русского языка / В. Н. Телия. – М. – 1990. – 324 с.
3. Wotjak G. Zur Bedeutung Ausgewählter Verbaler Phraseologismen des Deutschen / G. Wotjak // Zeitschrift für Germanistik. – 1986. – № 7. – S. 183-200.
4. Wierzbicka A. Lingua Mentalis (The Semantics of Natural Language) / A. Wierzbicka. – Sydney, 1980. – 278 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2010 р.

Денисенко С. Н. Концепт языковой картины мира и современные исследования фразеологии.

В статье рассматривается вопрос связи между фразеологией и картиной мира на примере изучения составления глоссария фразеологических единиц, а именно идиом. Исследована роль концепта картины мира для описания фразеологического материала в современный период развития лингвистики, выделены теоретические постулаты релевантные для построения идиоматического словаря.

Denisenko S. N. A Concept of a Language World Picture and Modern Investigations in Phraseology.

The article deals with the question of connection between phraseology and a language world picture on the example of studying idioms glossary's compiling. It investigates the impact of a world picture concept on description of phraseological material in modern linguistics, and distinguishes theoretical postulates which are relevant for creation of idiomatic dictionary.